

УДК 811.161.2'42

І.А. ЯРОШЕВИЧ
м. Київ, Україна

ГРАМАТИЧНЕ ТЕРМІНОТВОРЕННЯ МЕЛЕТІЯ СМОТРИЦЬКОГО В КОНТЕКСТІ ДАВНЬОУКРАЇНСЬКОГО МОВОЗНАВСТВА

У статті зосереджено увагу на визначенні тієї ролі, яку відіграла «Граматики» Мелетія Смотрицького в кодифікуванні граматичної системи церковнослов'янської мови, у розбудові граматичної теорії та формуванні слов'янської лінгвістичної термінології, зокрема, розширенні поняттєвої бази граматики, збагаченні її новими й удосконаленими терміноодиноцями.

Ключові слова: церковнослов'янська мова, староукраїнська мова, граматики, термін, граматична термінологія, граматична категорія.

Наукова філологічна громадськість слов'янського світу цього року відзначає 400-ліття з часу видання визначної пам'ятки давнього українського (і ширше – слов'янського) мовознавства – «Граматики славенскія правилное Сунтагма...» (Єв'є, 1619), створеної видатним українським філологом, письменником-полемістом і педагогом Мелетієм (Максимом) Смотрицьким. Ця лінгвістична пам'ятка стала доступною для широкого кола сучасних дослідників завдяки факсимільному її виданню, здійсненому відомим ученим-історіографом українського мовознавства В.В. Німчуком [5]. «Граматику» М. Смотрицького вчений справедливо вважав «перлиною давнього мовознавства» [5, с. 7], адже у колі джерел, що слугували й продовжують слугувати важливим підґрунтям у розвитку теорії мовознавчої славістики, у тому числі й у розвиткові граматичної думки в Україні, починаючи з найдавнішого періоду до сьогодення, вона посідає особливе, непересічне місце.

У своїй праці М. Смотрицький уперше в українському мовознавстві системно і в повному обсязі виклав засади граматичної теорії на основі залучення до лінгвістичного аналізу конкретного традиційно-книжного матеріалу церковнослов'янської мови із вдалим його поєднанням з елементами тогочасної староукраїнської мови. Граматист добре відрізняв церковнослов'янську мову від останньої, і там, де вона мала специфічні граматичні особливості у визначенні понять, свідомо подавав живомовні, наближаючи обидві мови одна до одної, прагнучи того, щоб книжна церковнослов'янська мова була зрозумілою всім, хто долучався до її вивчення. Численні відхилення від норм церковнослов'янської в бік живої, рідної авторові української мови простежують не лише в описовому, а й особливо в ілюстративному матеріалі пам'ятки.

Свою велику за обсягом граматику (492 сторінки) М. Смотрицький задував як підручник, призначений учителям і учням шкіл, а тому поряд із власне науковими він ставив також кодифікаційні та навчальні завдання, висвітлення яких потребувало чіткої дефініції лінгвістичних понять і відповідного термінологічного їх вираження.

© І.А. ЯРОШЕВИЧ, 2019

Погляди М. Смотрицького на теоретичні питання граматичної будови церковнослов'янської мови й опрацювання лінгвістичної (зокрема граматичної) термінології формувалися передусім під значним впливом античних граматик, у яких уже існувала розгалужена система граматичних наукових понять та відповідна термінологія. Важливу роль у формуванні науково-методологічних поглядів і термінологійної діяльності вченого відіграли також відомі на той час праці його попередників. Зокрема, початок наукового опису граматичної будови мови і термінологійне визначення її понять уперше засвідчено в трактаті «О осмихъ частехъ слова» («Про вісім частин мови»), що був поширений на східнослов'янських землях у списках кінця XVI – початку XVII ст., який учені розглядають у контексті українського мовознавства [6, с. 18, 23]. Як зауважував В.В. Німчук, у цій праці «міцно вкоренилися надбання старогрецького й греко-візантійського теоретичного мовознавства. Трактат залишив слід у всій слов'янській філології, адже в ньому розроблено початки лінгвістичної термінології, яку розширювали й удосконалювали далі слов'янські мовознавці, особливо українські граматисти XVI – XVII ст.» [6, с. 199]. Важливим є спостереження вченого, що автор трактату не сліпо калькував грецькі терміни, а перекладав їх, добираючи до них найабстрактніші слов'янські відповідники.

На термінологійну діяльність М. Смотрицького безпосередньо вплинули також граматичні праці кінця XVI ст. – «Грамматіка доброглаголивого еллино-словенскаго языка...» 1591 р., відома під назвою «Адельфотес», а особливо «Грамматіка словенска» Лаврентія Зизанія 1596 р., у яких значно розширено порівняно з трактатом теорію граматики, удосконалено й збагачено слов'янську граматичну термінологію.

Ці праці слугували М. Смотрицькому важливим прикладом систематизації граматичного матеріалу, від якого він відштовхувався, створюючи свою власну теорію, вдосконалюючи її та розширюючи поняттєву і термінологійну базу.

У витлумаченні фактів мови, як і його попередники, М. Смотрицький намагався відійти від античної граматичної традиції, що панувала в тогочасній європейській лінгвістичній теорії, оскільки вона певною мірою сковувала його творчі пошуки у викладі теоретичної частини, у визначенні окремих лінгвістичних понять та їх класифікації й певною мірою обмежувала введення слов'янських термінів, надаючи перевагу традиційним греко-латинським.

За тодішньою граматичною традицією М. Смотрицький позначив чотири частини «Граматики» такими запозиченими з грецької мови термінами: *Орфографія*, *Етимологія*, *Сунтаксис*, *Просодія*. Паралельно з останнім терміном учений подав зрозуміліший слов'янський: «О *Просодіи*: или о *Оудареніи*» (суч. *наголос*).

Перша частина «Граматики» – «Орфографія» – присвячена викладові особливостей правопису, акцентології та правил уживання розділових знаків. З повагою ставлячись до усталеної правописної традиції, М. Смотрицький сформулював чіткі правила вживання літер та їхню вимову (хоч у його праці ще не було розрізнення літер і звуків) і вперше в українському мовознавстві заговорив про *орфоенію* як частину *фонетики*. У цій частині нових термінів учений не створив, однак його заслугою можна вважати те, що він уперше узаконив уживання літери *г* для передачі звучання вибухового звука, відрізнивши його від фарингального власне українського *г*, а також теоретично обґрунтував

особливості кореляції твердих і м'яких приголосних – відповідно **ѣ** і **ь**, указавши на їхній нескладотворчий характер і на те, що вони не передають окремого звука. Уперше вчений виявив і важливу рису слов'янської фонетики – чергування приголосних *г, к, х, ц, ж, ч, ш*, позначивши їх терміном *измѣняемыє* (змінні). З цього приводу дослідник історії української мови XVII ст., один із основоположників українського мовознавства П. Житецький стверджував, що спостереження М. Смотрицького вплинули на усталення орфографії та орфоепії української мови [3, с. 26 – 37].

Найбільшу за обсягом (249 сторінок) становить частина «Граматики», позначена терміном *Етимологія*. Цим терміном до середини XIX ст. і навіть ще на початку XX ст. вчені позначали один з основних розділів граматики – *морфологію* [7, с. 69]. У цій частині викладено вчення про традиційно виокремлювані вісім частин мови, які М. Смотрицький подав у такому порядку: *Имя, Мѣстоименіє, Глаголь, Причастіє, Нарѣчіє, Предлогъ, Союзъ, Междометіє*. У переліку частин мови, що їх засвідчували граматисти попереднього періоду, перше місце за грецькою традицією займав *Артикль*, позначений слов'янським терміном *Различіє*. М. Смотрицький уперше в українському мовознавстві зауважив, що артикль не властивий слов'янській мовній системі, а тому замість нього увів поняття вигука, позначивши його терміном *Междометіє* (лат. *interjectio*).

Перші п'ять частин мови М. Смотрицький позначив терміном *скланяемыє* (відмінювані), решту – *нескланяемыє* (невідмінювані). Такий поділ зберігається і в сучасних граматах традиційного спрямування.

У цій статті зосередимо увагу на термінологічному вираженні понять лише відмінюваних частин мови.

Найбільше місця в «Граматиці» відведено описові розділу «*Имя*» (154 сторінки). Цим терміном упродовж тривалого періоду граматисти об'єднували іменники, прикметники, числівники й займенники, за рахунок яких пізніше було розширено склад частин мови і які традиційно позначають загальним терміном *іменні частини мови* [2, с. 68]. Зазначені класи слів поєднані за наявністю спільних граматичних категорій і за ознакою словозміни. Уперше в українському мовознавстві у складі імен М. Смотрицький описав особливості відмінювання (*склоненія*) прикметників, числівників і тих займенників, які мали прикметникову словозміну, а отже, за семантикою були співвідносні з прикметниками, – важливе спостереження вченого, що у подальшому дало підстави науковцям у новітніх дослідженнях заперечити частиномовний характер займенника, а відповідно позначити певні розряди цього класу слів термінами: *займенникові іменники, займенникові прикметники, займенникові числівники і займенникові прислівники* [1, с. 36 – 37]. Словозміну інших груп займенників М. Смотрицький описав у розділі «*Мѣстоименіє*». Нових термінів у цьому розділі ми не виявили.

На позначення іменника М. Смотрицький створив термін *имя существительное*, а на позначення прикметника – *имя прилагательное* (замість ужитого раніше Л. Зизанієм терміна *имя налагасное*). Характеризуючи «*Имена*» за значенням, в іменниках учений, услід за Л. Зизанієм, уживав терміни: *имя нарицательное* (у Лаврентія Зизанія – *имя нарицаемое*) та *имя собственное*, якими позначав відповідно загальні та власні назви.

М. Смотрицькому належить і виокремлення морфологічної *категорії істот / неістот*, позначеної відповідно термінами *имена одушевленныє* та *имена бездушныє*.

Значним досягненням М. Смотрицького як теоретика і термінотворця є глибоке осмислення ним особливостей слов'янського відмінювання (*склоненія*) імен, зокрема поділ на відміни, що в основних рисах досі зберігається в сучасних граматиках слов'янських мов [6, с. 106]. «Склоненій» («відмін») у «Граматиці» п'ять: *Первоє, Второе, Третіє, Четвертое, Пятое*. Перші чотири відміни відбивають особливості відмінювання іменників, а п'ята – «*имень прилагательныхъ*», до складу яких учений уперше відніс порядкові числівники, позначивши їх терміном *чинительное числительное*. Описові специфіки відмінювання кількісних числівників присвячено кінцевий параграф п'ятої відміни, що має назву «О скланяніи именъ числительныхъ». У парадигмах членних і нечленних прикметників виразно простежується вплив тогочасних форм живої мови.

У відмінковій системі М. Смотрицький уперше в українському мовознавстві виокремив *місцевий відмінок*, який позначив терміном *сказательный падежь*, після чого відмінкова система стала семичленною, як і в сучасній українській мові. Назви деяких відмінків, засвідчені в працях його попередників, М. Смотрицький удосконалив, зокрема такі: *именительный падежь* (замість *именовный*), *родительный падежь* (замість *родный*), *винительный падежь* (замість *виновный*).

Важливим є спостереження М. Смотрицького щодо виявлення ознак похідності / непохідності імен, у зв'язку з чим уперше звернув увагу на первинні, непохідні імена (*имя совершенное*, або *имя первообразное*) та вторинні, похідні (*имя производное*).

У розділі «Глаголь» («дієслово») М. Смотрицький також виявив себе не лише як учений-теоретик, а й як оригінальний термінотворець, оскільки значно розширив коло понять у визначенні й характеристиці дієслівних категорій і форм та запропонував нові терміни для їхнього позначення. У дусі теорії свого часу з погляду словотвірної будови (*начертанія*) усі дієслова поділено на два різновиди: *первообразные* (первинні) і *производные* (вторинні). Уперше в граматику уведено поняття перехідності / неперехідності дієслів, позначене відповідно термінами: *глаголь преходительный*, *глаголь самостоятельный*.

Поділяючи дієслова на два види: *первообразный*, або *совершенный*, і *производный* (відповідно: *похідні / непохідні дієслова*), М. Смотрицький у другому різновиді диференціював дієслова за характером вираженої дії – за значенням початку дії (*начинательный видъ*) та повторюваної дії (*учащательный видъ*). Як спостеріг В.В. Німчук, цими поняттями М. Смотрицький «започаткував розуміння граматичного виду у слов'янській дієслівній системі, адже в межах *производного* виду йдеться не тільки про словотвір, а й про характер дії... Шлях до сучасного розуміння категорії виду ... починає накреслюватись тільки в середині XIX ст.» [6, с. 115; 7, с. 126]. Водночас, як слушно зауважувала Н.А. Москаленко, у визначенні та розумінні дієслівної категорії виду упродовж тривалого періоду «існувала плутанина, яка до деякої міри відбилася і в термінах, якими визначали цю категорію» [4, с. 112].

Значним досягненням М. Смотрицького було осмислення ним особливостей дієвідмінювання, зокрема виділення двох дієвідмін, позначуваних термінами *Первое спряженіє* і *Второе спряженіє*. Цей поділ досі зберігається в шкільних і наукових граматиках не лише української, а й інших слов'янських мов. Належним чином опрацював М. Смотрицький і *категорію способу дієслів*, на позначення якої ввів термін *наклоненіє*. Ця категорія представлена шістьма формами: *изъявительное наклоненіє* (дійсний спосіб), *молителное наклоненіє* (бажальний спосіб), *повелителное наклоненіє* (наказовий спосіб), *сослагательное наклоненіє* (умовний спосіб), *неопредѣленное наклоненіє* (неозначений спосіб) і *подчинительное наклоненіє* (підрядний спосіб). Перші способові форми збереглися і в сучасних граматиках слов'янських мов.

Дотримуючись традиційного поділу слів за частинами мови, М. Смотрицький виокремив також *Причастіє* (дієприкметник), при цьому уперше схарактеризував цю частину мови як неособове дієслівне утворення з ознаками дієслівних категорій часу і стану та з ознаками іменних категорій роду, числа, відмінка. Важливим здобутком у розбудові поняттєвої системи дієслова, зокрема дієслівних категорій і форм було введення М. Смотрицьким у граматичну літературу поняття дієприслівника, позначеного терміном *дѣепричастіє*, що сформувався на базі активних дієприкметників.

Підсумовуючи сказане про граматичне терміотворення М. Смотрицького, зазначимо, що особливо важливим у розвиткові граматичної теорії постає зв'язок минулого з сучасним як методологічна засада наукових пошуків учених у галузі граматики. Своєю працею М. Смотрицький довів, що науковий доробок граматистів давнього українського мовознавства не втратив свого значення до цього часу та відіграє важливу роль у подальшому вдосконаленні поняттєвої системи й термінологічного вираження понять граматики. Термінологію М. Смотрицького у незміненому й удосконаленому вигляді використовують у багатьох сучасних слов'янських мовах, що є важливим доказом її науковості.

1. Граматика сучасної української літературної мови. Морфологія. Київ, 2017. 749 с.
2. Єрмоленко С.Я., Бирик С.П., Тодор О.Г. Українська мова. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів. Київ, 2001. 222 с.
3. Житецький П. Очеркь литературной истории малорусского нарѣчія въ XVII вѣкѣ съ приложеніємъ словаря книжной малорусской рѣчи по рукописи XVII вѣка. Кієвъ, 1889. 162 с.
4. Москаленко Н.А. Нарис історії української граматичної термінології. Київ, 1959. 224 с.
5. Німчук В.В. Граматика М. Смотрицького – перлина давнього мовознавства / Смотрицький М. *Граматика* (Підгот. факс. вид. та дослідження пам'ятки В.В. Німчука). Київ, 1979. 111 с.
6. Німчук В.В. Мовознавство на Україні в XIV – XVII ст. Київ, 1985. 222 с.
7. Ярошевич І.А. Українська морфологічна термінологія XX – початку XXI ст.: Монографія. Київ, 2010. 195 с.

Iryna Yaroshevych

GRAMMATICAL TERMINOLOGY OF M. SMOTRYTSKY IN THE CONTEXT OF ANCIENT
UKRAINIAN LINGUISTICS

The article is devoted to the multidisciplinary examination of grammatical terminology in the “Grammar” by M. Smotrytsky, the 400th anniversary of the publication of which this year celebrates the scientific community of the Slavic world. The emphasis was placed on determining the role played by “Grammar” in the codification of the grammatical system of the Church Slavic language, which functioned in the ancient period in the Eastern Slavic lands and had a great influence on the formation of grammatical thought in Ukraine, contributed to the enrichment of grammatical theory through the introduction to scientific treatment of new linguistic concepts and the formation of Slavic linguistic theory.

Using the theoretical achievements of the Greek-Latin grammar, translated by Ukrainian linguists into the Slavic linguistic soil during the long period of development of the Ukrainian language, M. Smotrytsky set out to broaden the conceptual and terminological basis and thus sought to enrich the theory of grammar.

Due to the fact that in one article it is impossible to cover all the grammatical terms represented in the “Grammar”, only those that were first recorded in it or which M. Smotrytsky transposed from the grammar of his predecessors, having improved them, are involved in the analysis. In particular, this article analyzes the concepts and terms of two parts of the grammar, designated by the Greek terms “Orthography” and “Etymology”. In the part of the grammar “Etymology” (“morphology”) traced the discovery of concepts and terms for their designation of only the parts that are discarded in the chapters “Name” and “Verb”.

Key words: Church-Slavic language, old Ukrainian language, grammar, term, grammatical terminology, grammatical category.

УДК 811.16

JAKUB BANASIAK

Institute of Slavic Studies, Polish Academy of Sciences, c. Warsaw

**THE POLISH SCHOOL OF SEMANTIC GRAMMAR
(POLISH SEMANTIC GRAMMAR CIRCLE)**

Стаття становить попередній обрис бази знань, яку планує створити автор. Вона подає основну інформацію про польський осередок семантичної граматики. Ця наукова школа сформувалася в 1970-х роках і залишається активною до сьогодні. Обговорено лише основні імена, праці та концепції. Статтю слід розглядати як вступ до сучасної польської семантики та контрастивного (конфронтативного) вивчення слов'янських мов.

Ключові слова: історія мовознавства, теорія мови, філософія мови, Польський осередок семантичної граматики, слов'янські мови, синтаксис, семантика, семантичний синтаксис, контрастивне вивчення, семантична мова-посередник.

© JAKUB BANASIAK, 2019